

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ СҮЙЛӨШҮҮ АДЕБИНИН БАШКЫ КОМПОНЕНТТЕРИ
ОСНОВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ РАЗГОВОРНОЙ КУЛЬТУРЫ В КЫРГЫЗСКОМ
ЯЗЫКЕ****MAIN COMPONENTS OF SPOKEN CULTURE IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация. Макалада кыргыз тилинде сүйлөшүү адебинин компоненттерин түзгөн кечирим суроо, коштошуу адеби илимий жактан иликтөөгө алынды. Аталган маселенин жалпы жана жеке маданий көрүнүштөрү аныкталып көрсөтүлдү. Коштошуу кыргыз элинин этномаданиятына, каада-салтына ылайык ишке ашат. Сүйлөө адебине ылайык коштошкондон кийин да, башка бир учурда жолукканда, көрүшкөндө ортодо пикир алышуу, башкача кырдаалдарда болсо да, улантыла берет. Ошол себептүү кыргыздар коштошкондо экинчи кездешипчүдөй мамиле кылбастан, жылуу-жумшак сөздөр менен адресаттын көңүлүн алып коштошот. Бул кыргыз элинин этномаданиятына, жалпы адебине ылайык келет. Кыргыз элинде кечирим суроонун өзгөчө адеп, салты жана маданияты бар. Андай өзгөчөлүктөрдүн негизгиси катары кыргыздар кандай маселе болбосун, кечирим суроого жеткирбей, алдын ала бардык нерселерди ойлонуштуруп, ар бир маселени эч кимге тоскоол болбогудай, эч кимди нааразы кылбагандай чечишкен. Сүйлөгөн сөзү менен, көз карашы, үн добушу менен, жүрүштүрүшү менен кимдир бирөөнүн көңүлүн оорутуп албаганга башынан тарбияланган.

Аннотация. В статье научно исследованы выражения формулы извинения и формулы прощания как составляющие компоненты общения в кыргызском языке, показаны общие и частные культурные показатели названного исследования. Прощание проводится согласно этнокультуре и традициям кыргызского народа. Даже попрощавшись в соответствии с манерой речи, при новой встрече общение между нами продолжится, пусть даже и в разных ситуациях. Поэтому, когда кыргызы прощаются, они не делают вид, будто снова встречаются, а прощаются теплыми и нежными словами. Это соответствует этнокультуре и обычаям кыргызов. У кыргызов есть особый обычай, традиция и культура просить прощения. Главная особенность таких кыргызов, какая бы проблема ни была, они обо всем думали заранее, и каждую проблему решали так, чтобы никому не мешать и никому не жаловаться. С самого начала его воспитывали не ранить чьи-либо чувства своими словами, взглядом, голосом и поведением.

Annotation. The scientific characterization of apology and farewell in the Kyrgyz. On the scientific progressing competence of speech were taken in Chinese such an apology and farewell. Farewell is carried out according to the ethnoculture and traditions of the Kyrgyz people. Even after saying goodbye in accordance with the manner of speech, when we meet again, communication between us will continue, even in different situations. Therefore, when the Kyrgyz say goodbye, they do not pretend that they are meeting again, but say goodbye with warm and gentle words. This corresponds to the ethnic culture and customs of the Kyrgyz people. Kyrgyz people have a special custom, tradition and culture of asking for forgiveness. The main feature of such Kyrgyz people is that no matter what the problem was, they thought about everything in advance, and solved each problem in such a way as not to disturb anyone or complain to anyone. From the very beginning, he was raised not to hurt anyone's feelings with his words, looks, voice and behavior.

Түйүндүү сөздөр: сүйлөшүү адеби, кечирим суроо адеби, коштошуу адеби, экспрессивдүү, эмоциялуу айтылыштар, сүйлөшүү этикети, даяр формалар, сөздөр, ж.б.

Ключевые слова: этика общения, этика формулы извинения, этика формулы прощания, готовые формы, слова и.т.д.

Key words: an etiquette of speech, etiquette to ask for forgiveness an etiquette of farewell, emotional statements, formulations, words.

Сүйлөшүү – адамдардын бири-бири менен болгон байланышындагы татаал процесс. Ошондуктан сүйлөшүү мезгилиндеги катышуучулардын жүрүм-турумундагы өзгөчөлүктөрү, алардын ар кыл кептик каражаттарды колдонуусу ар бир учурдун өзүнө жараша карым-катнаштын түрү менен аныкталат. Ал эки тараптуу процесс. Профессор Т.С. Маразыков белгилегендей, сүйлөшүүдө маалыматты алуунун жана берүүнүн жалпы кызыкчылыктары жөнөкөй, татаал сүйлөмдөр, морфологиялык категориялар, интонация аркылуу ишке ашырылат [3, б-б.]. Сүйлөө дегенибиз – билдирилүүчү информациялардын керектөөлөрүнө ылайык, тилдин мыйзам ченемдүүлүктөрү менен дал келтирилип уюштурулган ойлордун жыйынтыгы.

Тил маданияты дегенде, биз, тилдердин тилдик системалык, структуралык бирдигин, өнүгүш даражасын жана лексика-семантикалык, синтаксистик бай каражаттарынын ар түрдүүлүгүн түшүнөбүз [4, 23-б.]. Мындан сүйлөшүү адебинин кандай, канчалык деңгээлде ишке ашуусу көрүнөт. Ал – карым-катнаштын, баарлашуунун, маданияттуу сүйлөшө билүүнүн, сабаттуу алдыңкы, үлгүлүү кептик жүрүм-турумдун эрежелери.

Кечирим суроо адебин билдирген сөздөрдүн туюнтмаларынын уңгусу – “кечир”. Туюндурган мааниси: 1. сүбөө. Оң далысын ойгула, оң кечирин сойгула! Сол далысын ойгула, сол кечирин сойгула! (“Манас”); Айдалынын кечирин, айра сайды Эр Байыш (эпос); 2. төштүн кечери. Уулуна атасы тай энчилеп бергенде, союлган малдын төшүнүн кечирин боз үйдүн түндүгүнө “тайым күлүк болсун! деп ыргытат. 3. кечир – (сууну); күн кечир - (жаша); 4. кечир - (күнөөнү), кечиресиз! Ит үрөт, эр кечирет (макал). Кечирим 1. кечирим сура; ката бизден, кечирим сизден [5,384-б]. Кечиримдүү 1. келишиңер кечиримдүү, кандай жумуш менен келдиңер эле? 2. айкөл, ак көңүл. Атаң Манас хан эле, кечиримдүү жан эле. Кечирим суроо адебин билдирген сөздөр: “кечир”, “кечирим”, “кечиримдүү” деген туюнтмалардан турду.

Алар ар түрдүү кырдаалга, шартка карата колдонулат. Жыныстык жана курактык айырмачылыктарга ээ эмес [2,4-б]. Тилдик табиятын изилдесек, бардык туюнтмалардын уңгусу бир.

Кыргыз тилинде кечирим суроонун төмөнкүдөй формалары кездешет. Кечирим суроо Кечир (-гиле)!

Жазыгым (айыбым) үчүн кечир (-гиле)!

Кечирип кой (-гула)!

Сылык түрү

Кечириңиз (-дер)!

Кечирип коюңуз (-дар)!

Кечирим суроого уруксат этиңиз (-дер)!

Кичи пейилдикке, жазыгым үчүн кечириңиз (-дер)!

Төмөндө кечирим суроо адебинде кеңири тараган маданияттуу, сылык- сыпаа сөздөр, сөз айкаштар, сүйлөмдөр кыргыз тилинде сунушталат: *Кечиресиз! Мени кечирип коюңузчу! Кечиреңиз, мен сизди көпкө күттүрүп койдум окшойт. Кечиккениме өкүнөмүн. Кечиресиз, сизди ушунча убара кылганымга. Менден катчылык кетсе, кечирип коюңуз! Мен баарына күнөлүүмүн: мен үчүн автобустан/ поездден кечигип калдыңыз. Мен сизден туура эмес сүйлөгөнүм үчүн кечирим сурайм. Эч нерсе эмес. Тынсызданбай эле коюңуз. Баары жайында. Мунун баары майда нерсе, капаланбаңыз. Бул жөнүндө эми ойлонбоңуз, эч нерсе эмес. Сиздин күнөөңүз жок.*

Коштошуу адебинин милдеттерин жана формаларын анализдөөдө, анда адамзаттын бири-бири менен болгон мамилесинин татаал түрү жатканын көрөбүз. Коштошуу дегенибиз, бул – адептүүлүктүн алгачкы туюнтмасы.

Биздин көз карашыбызда, коштошуу адебинин келип чыгуу зарылдыгы коомдун социалдык жиктелүүсүнө жана алгачкы адептүүлүктүн эрежелеринен пайда болуусуна чейин эле мурда болгон. Анын кептик компоненттери адамдардын пикир алышуусундагы биринчи эле актылардан эмес. Алар биргелешкен эмгектин ишмердүүлүгүнүн натыйжасында пайда болуп, бири-бирине бир нерсе айтуу жана жалпы эмгек боюнча макулдашууда башкалар менен мамиле табуу талабын билдирүү үчүн кызмат кылган.

Адамзаттын тарыхында саламдашуу көңүл бурдуртуу, кызмат кылышуу сыяктуу коммуникативдик милдетти аткаrsa, коштошуу андан айырмаланып, биргелешкен ишмердүүлүктүн убактылуу аякташын билдирет [1,3-б]. Алар функционалдык мамилени билдирүүдө коомдук мамиленин жөнгө салуунун каражаты катары кызмат кылышат. Коштошуу дүйнөнүн бардык элдеринде кубаттоонун актысы болуп саналат. Бул жөн гана сырткы окшоштук. Коштошуунун өзүнө таандык психологиялык актысы бар. Анда бир убакта эки жактын же бирөөнүн түзүлгөн контактынын токтоосу уюшулат.

Коштошуунун формасы болуп маңызы боюнча конвенционалдуу жөндөмдүүлүктөн пикирлешүүнүн бошонуусу саналат. Алар өзгөчө сигнал берүүчү жана жөнгө салуучу милдетти аткарышат.

Коштошуу – адептүүлүктүн милдети, мындан “*коштошпой кетти*” деген белгилүү нуска кептин маңызы көрүнөт. Кийинки милдет кызматташуунун толук кандуу болгондугун жана келечекте кайрадан кубанычтуу болорун уюштурат.

Анын кептик компоненти колдонуудагы тигил же бул формаларга карата бир топ чектөөлөргө ээ. Жолугушуудан жана көчөдө, мекемелерде ж.б коомдук жерлерде сүйлөшүүдөн кийин актуалдашкан кадимки туюнтма:

- Кайрадан жакшылыкта жолугушалы; Кудай буюрса аманчылыкта кездешели; - Ден соолукта бол. Үй ээси жооп катары мындай каалоолорду айтат: - “*Ак жол*”, - “*Эсенчиликте болуңуз*”, “*Жолуң болсун*”.

Анда колдонулган каалоо-тилектин формасы ыраазычылык билдирген жооптун негизинде да жаралат: “*Көп жаша*”, “*Бактылуу бол*”, “*Өмүрүң узун болсун (өзүнөн кичүүлөргө)*”, “*Узак жаша*” (*жашы боюнча тең адамдарга*), “*Дөөлөттүү карылык берсин*” (*өзүнөн улууларга карата*).

Кыргыз элинде коштошууда кандайдыр бир айтылуучу ойду тил аркылуу эмес, башка формада да билдирүү колдонулат. Аларга колдорун кармоо, кучактоо, мимика аркылуу коштошуу кирет.

Анын компонентинин бири болгон кучактоо мурдатан эле салт катары колдонулат. Тамак ичилип бүтүп, үй-үйлөргө тарай баштаганда, алгач бири-бирин оң колдору менен кучакташып, андан кийин оң колдорун кыса кармашат да, бири-бири менен коштошушат.

Кыргыз тилинде коштошуунун төмөнкүдөй түрлөрү кездешет. Коштошуунун расмий түрү Саламатта калыңыз (-дар). Саламатта барыңыз (-дар). Саламатта болуңуз (-дар).

Коштошуунун жөнөкөй түрү

Жакшы бар (-гыла).	Кош бол (-гула).
Жакшы кал (-гыла).	Кош болуңуз (-дар).
Жакшы барыңыз (-дар).	Көрүшкөнчө.
Жакшы калыңыз (-дар).	Жолугушканча.

Көпчүлүк учурларда коштошуу төмөнкүдөй маанилер менен да коштолот.

Каалоо

Жолуң (-нуздар) шыдыр болсун! Жолдошуң (-нуздар) кыдыр болсун!
Сапарың (-ңар) байсалдуу болсун!
Сапарыңыз (-дар) байсалдуу болсун!
Ак жол!

Сураныч

Келип тур (-гула).	Келип туруңуз (-дар).
Кирип тур (-гула).	Кирип туруңуз (-дар).
Чалып тур (-гула).	Чалып туруңуз (-дар).
Унутпа (-гыла).	Унутпаңыз (-дар).

Коштошуу формасы да ар кандай болушу мүмкүн.

Узак убакытка коштошуу

Кош бол! Ушуну менен көрүшөбүзбү ким билет?

Кайыр, кош!

Коштошоор алдында ар кандай жагдайларга байланыштуу:

Коштошуунун	зарылдыгын
-------------	------------

билдирүү Кеч болуп калды.

Кетер маал келди.

Кеч болуп кетти.

Мен кетишим керек эле.

Уруксат болсо, мен кете берейин.

Башка элдерде да коштошуу тартибинде башкы орунду узатуу ээлейт. Салт катары меймандарды эшиктин алдына чейин узатат. Бирок бул эреже конокко карата эле колдонулбайт. Көчөдөн тааныш улуу адамга жолугуп, аны менен коштошууда, кичүүлөрдүн милдети - аны коштоп баруусу адептүүлүккө жатат. Узатуу өз ичине жолугушудан алган кубанычты жана ага карата болгон сый-урматты көрсөтүүнү камтыйт. Ошону менен бирге бири-бирин, конокту, улууну, аялзатты коргоону, сыйлоону өз ичине алат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинде кечирим суроо жана коштошуу адеби сүйлөшүү адебинин башкы компоненттеринен болуп саналат.

Сүйлөшүү адеби – тигил же бул этностун салттуу турмуш - тиричилик маданиятындагы байланышты уюштуруучу уютку. Мындан коомдо кабыл алынган жүрүш-туруштун, сылык мамиленин, калыптануунун формасын көрөбүз. Ал убакыттан жана мейкиндиктен тышкары болбойт, анда моралдык эрежелердин системасы камтылат.

Этностун сүйлөшүү адабинин мазмуну анын социалдык турмушуна, конкреттүү – тарыхый шартта өнүгүүсүнө карата мүнөздөлөт.

Адабияттар:

1. Ахматов Т.К. Сөз маданияты / Т.К. Ахматов // Кыргызстан маданияты. – 1979. – 180 б.
2. Гальперин И.Р. К проблеме зависимости предложения от контекста. // Вопр.языкознания. 1977.
3. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери.Б.,2005.
4. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: [Б-сыз], 1999. – 167 б. 5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк / К.К.Юдахин. - М., 1965.